

УДК [323.21] (477.8) "1654/1959"

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Іван МОНОЛАТІЙ

ЄВРЕЙСЬКА СПІЛЬНОТА СТАНИСЛАВОВА (СТАНІСЛАВА)

У статті охарактеризовано політичне, соціально-економічне та культурне становище єврейської громади Станиславова у період середини XVII ст. – середини XX ст. Визначено локалізацію єврейської громади, її соціальну структуру, з'ясовано особливості етнічного бізнесу євреїв та міжетнічної конкуренції. Проаналізовано процеси інституціоналізації партійного представництва єврейства, визначено його політичну свідомість. Простежено катастрофу євреїв міста під час Другої світової війни.

Ключові слова: євреї, місто, етнічний бізнес, сіонізм, Голокост, Станиславів, Станіслав.

Єврейська громада зайняла свою нішу в "чужому" семантичному просторі польсько-вірменського й австро-українського Станиславова, додаючи йому виразного забарвлення. Складаючи вагомий частину поліетнічного міського населення Станиславова до Другої світової війни, місцеві євреї мали помітний вплив на формування міського соціуму. Одночасно, упродовж століть, під впливом місцевих традицій вони формували свою етнічну культуру міста на перетині християнства та юдаїзму¹.

Етносоціальна структура населення Станиславова завжди була строкатою. Адже різні прошарки мешканців були дуже несхожі за місцем і становищем у міській ієрархії (містiani, шляхта, духовенство, селяни-утікачі й оброчні селяни, бюргерство, плебейські маси), родом занять (ремесло, торгівля, служба в органах управління – у багатих містian і шляхти, випадкові заняття тощо), національною та релігійною належністю (українці, поляки, євреї, вірмени, німці; православні, католики, юдеї). Імовірно, що перші поселення євреїв на теренах сучасного Івано-Франківська розпочалися приблизно в XIV ст. Нащадки Авраама прибували на майбутні міські терени як з півдня – Молдавії і Валахії, так і з Північного Заходу – територій, які входили до складу Речі Посполитої.

Уперше в історичних джерелах євреї в Станиславові згадуються в міській грамоті 7 травня 1654 р. Засновник міста, галицький староста гетьман Андрій Ревера Потоцький дозволив їм селитися у місті, а також надав землю під будівництво. Релігійну недоторканість місцеві юдеї отримали 9 листопада того ж року спеціальною грамотою католицької церкви (*neminem ad exercitum liberum religionis admittendi*). А вже 17 вересня 1662 р. А.Потоцький підтвердив довічне право євреїв проживати в Станиславові й торгувати, користуючись однаковими можливостями з поляками, русинами-українцями чи вірменами². Цією грамотою він звільнив юдеїв від податків. Євреї мали у місті власну вулицю поблизу валу, три молитовні будинки, а також синагогу, аптеки, крамниці. Було дозволено займатися підприємництвом, пов'язаним із золотом, сріблом, хутрами, одягом і капелюхами. Усе це вони могли тоді продавати у своїх будинках чи крамницях, однак не на Ринковій площі. Тільки єврейські різники й пекарі мали такий привілей, однак не без зиску для власника міста, адже вони розраховувалися за це право, поставляючи товари до його палацу. Торгувати можна було щодня, окрім християнських свят, коли крамнички відкривалися тільки після закінчення богослужіння. За муром, на дорозі, що вела до Тисмениці, місто виділило ділянку під юдейський цвинтар. Там саме була і єврейська лазня. Ця ж грамота дозволяла євреям за 2–3 злоті річної плати відкривати гуральню для виробництва лікерів, медів, горілки. Те ж стосувалося і власників млинів. Євреї могли купувати будинки християн і продавати будинки християнам, що на той час було рідкістю. У разі пожежі вони мали брати участь в її ліквідації³.

Поширеним серед станиславівських євреїв було також пекарське ремесло, адже виробництво пекарської продукції для їхніх потреб не вимагало спеціального дозволу міської влади. Випікання святкових хал і маци було предметом особливої турботи кагалу. Дуже популярним було ремесло різників. Різники Станиславова 24 квітня 1664 р. отримали від А.Потоцького

привілей заснування своєї гільдії, хоча головою гільдії міг бути тільки римо-католик. Разом з гільдією єврейські різники отримали 12 яток на ринку, а в травні 1722 р. – ще 12 яток. Із ритуальних причин євреї споживали лише передню частину худоби, а решту м'яса продавали дешевше, конкуруючи з іншими місцевими різниками⁴. Більшість євреїв працювала шевцями, чоботарями, ковалями, різниками, гробарями, музикантами, смолярами. Ще єврейські ремісники часто виробляли пояси, гудзики й тасьму.

Наприкінці XVII ст. єврейський квартал містився коло Тринітарської площі поблизу міських валів. Коло них євреї побудували свою першу (дерев'яну) синагогу, лазню, доми рабина, служки при синагозі й лікаря. Оскільки єврейська дільниця зосереджувалася довкола синагоги, то вона згадується в записках мандрівника й дипломата У. фон Вердума вже під 1672 р.⁵

Станиславівські євреї, зазвичай, були лояльними до королівської і місцевої польської влади. Вони вбачали в ній захисника й арбітра в конфліктах між християнами та гебреями, зокрема, у господарській царині. Але це настане трохи пізніше. А до того часу всі містяни були одностайні у відстоюванні власних інтересів. Адже під час війни між Річчю Посполитою та Оттоманською Портою 1683–1699 рр. наказ бурми́стра про оборону міста стосувався всіх мешканців: “Кожен, чи то юдей, чи християнин, мають мати справну зброю і два літри пороку”⁶. Однак, незважаючи на це, місцеві євреї, які побачили в подальших війнах між гетьманом Богданом Хмельницьким, польськими королями Августом II та Станіславом Лещинським загрозу своєму економічному стану, почали залишати місто. Саме за це не-юдеї звинуватили їх у погіршенні економічного достатку Станиславова.

У 1716 р. місцеві поляки поскаржилися Ю.Потоцькому на євреїв, які, на їхню думку, деморалізували місто. Вони вимагали накладення на юдеїв податків, які б відповідали їхнім прибуткам: “Юдеї проникли у всі сфери підприємництва і домінують у них. Християни не мають змоги поліпшити своє становище та свої економічні умови. Вони не можуть самі себе забезпечувати, а тому мусять закладати свої будинки юдеям”⁷. Так, у травні 1736 р. у проханні до Й.Потоцького вірмени наголошували “на певних труднощах і прикростях, котрі щораз більше походять від жидівської синагоги, яка вправно захоплює всіляку торгівлю і шинки, які лиш може знайти, так що християни не мають способу рятуватися і здобувати успіх”⁸. Тому міська рада заборонила євреям винаймати нерухомість без спеціального дозволу власника міста, відкривати корчми та заїжджі двори в будинках, які вони винаймали у вірмен. До того ж суперечності між юдеями й християнами зросли після розпорядження від 24 квітня 1743 р., яким вірменам дозволили збудувати власну церкву коштом євреїв – спеціальним податком у тисячу злотих на рік. А що церкву будували 20 років, то юдеї сплачували цю суму щороку аж до 1762 р.⁹

Мабуть, перші сутички між юдеями й християнами, а відтак і напади на євреїв відбулися ще 1719 р. Через це похоронне товариство “Хевра Кадіш” заборонило своїм членам винаймати приміщення під крамниці в будинках християн. Певною мірою міжетнічна та міжконфесійна напруга в тогочасному Станиславові зростала. Відтак Ю.Потоцький заборонив євреям скуповувати майно не-юдеїв і мандрівників. Євреї мусили закрити заїжджі двори, більшість з яких винаймали в християн¹⁰. Хоча, як бачимо зі статистики, 1732 р. єврейський кагал Станиславова складав 1 470 душ. А загальна кількість населення була 3 321 мешканець, з яких 1 518 поляків і русинів-українців, 333 вірменина¹¹.

Опосередкованим наслідком польсько-єврейського суперництва в царині торгівлі стали й обмеження стосовно діяльності юдейської громади, формально пов'язані з будівництвом синагоги. Їх узагальнив привілей станиславівській юдейській громаді львівського римо-католицького архієпископа В.Сераковського від 28 червня 1761 р.¹². Зокрема, ним установлювалося, що в неділю, із суботи на неділю та церковні свята орендарі, продавці горілчаних виробів, пекарі не мають права торгувати або виробляти товари для продажу чи власних потреб. Усім іншим євреям-містянам, які займалися торгівлею, заборонили впродовж недільного чи святкового дня відчиняти свої крамниці, а також займатися публічною торгівлею перед власним будинком або його воротами (ст. 3). Про обмеження свободи віровизнання свідчили й ті статті привілею, які вказували, що під час процесії на свято Божого Тіла або в разі, коли римо-католицький священник іде чи їде до хворого з Найсвятішими Тайнами, юдеї мусять заховатися у своїх помеш-

каннях і зачинити вікна (ст. 4). Дійшло до того, що юдеям заборонили запрошувати до себе в помешкання християн і самим до них приходити. Якщо ж такі випадки трапилися, то, скажімо, щодо християн, які їли чи пили в євреїв, передбачалася церковна відповідальність, а самі особи вважалися такими, що впали в гріх перед церквою (ст. 6). Євреям заборонялося в будь-якому випадку говорити образливі слова щодо християн, а також використовувати проти них фізичну силу (ст. 7). Юдеї мусили ховати своїх небіжчиків до сходу чи вже після заходу сонця (ст. 8)¹³.

Незважаючи на такі обставини, євреїв у Станиславові більшало й селилися вони вже не лише довкола храму. Стара синагога, збудована 1665 р., була вже замала, а тому в 1717–1721 рр. розпочалося будівництво нової (знову дерев'яної) синагоги й нового кварталу – біля Тисменицької брами. Архітектура дерев'яних божниць найповніше серед інших видів єврейського мистецтва відтворювала духовне життя численної громади. Ці унікальні, шляхетної простоти й оригінальності будівлі, які до наших часів не збереглися, були, до певної міри, найвищим досягненням традиційної національної культури, так само як зрубні церкви й костьоли. Оскільки й нова синагога виявилася замалою, то почали будувати із цегли. Саме її бачив 1745 р. мандрівник Лейб син Ніссана (Нісонович). Та вже 1761 р. делегація станиславівського кагалу просила у львівського римо-католицького архієпископа М.Вижицького дозволу на будівництво нової цегляної синагоги. Її будували аж 16 років і відкрили 1777 р.¹⁴

Тепер небагато відомо про таких тогочасних станиславівських рабинів, як Йосеф бен Менаш (1699), Аріель Лейбіш бен Мордехай Ауербак (1740–1750), Маєр Марголіс (1740–1750), Леві бен Шломо Ашкеназі (після 1750 р.), Дов Беріш бен Якуб Авраам (1759), Авраам (?), Йоель Кац (1770), Єгуда Зелка (після 1770 р.). До кагалу в той час належали: рабин Дов Беріш бен Яков Авраам, голова громади Хаїм бен Яков, Ізраель бен Аарон.

Наприкінці XVIII ст. у Станиславові було 220 ремісників, з яких 151 (68,6%) були християнами, що жили на околицях, і 69 (31,4%) євреями, які мешкали в центрі¹⁵. На початках австрійського врядування в місті та на околицях мешкало 17 500 євреїв, які володіли 1 577 будинками. У середньому в кожному будинку мешкало по 7 душ.

Окрему епоху в історії станиславівських євреїв творить австрійський період – 1772–1918 рр. Починаючи з 1791 р., австрійський уряд заборонив євреям поселятися в селах, відкривати заїжджі двори й крамниці з алкогольними напоями. Із цього приводу громада станиславівських євреїв відправила до Відня делегацію в складі Я.Ландау та М.Шенера з проханням відмінити заборону. Однак уряд відхилив прохання, посилаючись на те, що євреї не мають права вибирати голів громади без особливого на це дозволу влади. Відтак боротьба австрійської бюрократії проти єврейського корчмарства в Галичині загалом і Станиславові зокрема спричинила велику еміграцію юдеїв до Молдавії й Валахії. Цей рух став настільки помітним, що віденський уряд давав вказівки австрійському консульству в Яссах відмовляти в праві на еміграцію¹⁶.

Інший важливий сегмент політики Габсбургів в єврейському питанні – військовий відбукток, який вважався значущим чинником “виховання” і “цивілізування” юдеїв. Із самого початку станиславівські євреї прийняли військову повинність неохоче, вважаючи, що вона, як й інші заходи влади, загрожує традиційному, релігійному укладові життя. Як стверджував польський історик С.Кутшеба, “... євреї зі Станиславівського округу оголосили, що платитимуть за кожного рекрута, якого б до них спровадили, гривню 150 дукатів. [...] Станиславівський староста навіть радив використовувати спеціальних залякувачів для побору (єврейських рекрутів. – *І.М.*) [...] євреї просили про звільнення від служби, мотивуючи це релігійними міркуваннями, особливостями кошерного харчування і заборонаю їм працювати у святкові дні”¹⁷.

Увесь період XIX ст. був часом розквіту ідей єврейської емансипації. Станиславівські євреї дедалі менше давали дітям традиційну релігійну освіту, і все частіше їхні діти виявлялися “німцями Мойсеевого віросповідання”. У 1788 р. у місті відкрили громадську школу за системою єврейського просвітителя Г.Гомберга. У Станиславові працював учитель Я.Рейнберг, який отримував платню у 200 ринських. У цій школі викладали письмо, читання, арифметику, історію, географію, німецьку й польську мови, релігію¹⁸. У 1818 р. рабин Еліаху бен Шломо Бурштин заснував у місті перші добродійні організації, які давали позики бідним людям. Із цього часу традиція єврейської добродійності закоренилася в Станиславові. Але були й проблеми.

Так, 28 березня 1851 р. самбірський рабин С.Дойч у листі до Міністерства віровизнань та освіти Австрії обурювався, що, мовляв, "... у Станиславові немає жодної установи або закладу для підтримки бідних"¹⁹.

1848 рік позначив перехід єврейства від неусвідомленого суспільного буття до свідомого його пошуку. Переломною і визначальною подією в цьому процесі була революція 1848–1849 рр. – “Весна народів”. У той час син відомого станиславівського купця Й.Гальперна – Авраам – створив у Станиславові спеціальний Єврейський підрозділ Національної гвардії на чолі з Л.Заксом. Революція знайшла глибокий відгук у місцевій юдейській громаді. Секретар “Єврейського клубу” Станиславова д-р Гіршман виступив у синагозі з приводу революції та коронації імператора Франца Йосифа I²⁰.

Значного успіху було досягнуто на виборах до місцевих органів влади. Євреї здобули певну перемогу на цих виборах, отримавши більшість депутатських місць у магістратах. У Станиславові до міської ради обрали 15 християн і 27 євреїв. До того ж у результаті виборів до Установчих Зборів Австрії 1848 р. євреї провели до парламенту п’ять депутатів – А.Фішгофа й І.Гольдмарка з Відня, І.Н.Майгаймера з Бродів, А.Гальперна зі Станиславова та рабина Б.Майзельса з Кракова. Саме з їхньої ініціативи було поставлене запитання про становище єврейства в Австрійській державі. Пізніше, на виборах 1887 р. до міської ради Станиславова, уже згадуваний А.Гальперн отримав блискучу перемогу – з 18 членів міської ради в ній були 3 його брати, 5 членів сім’ї, 2 родичі та його зять²¹.

Показовим прикладом польсько-єврейського протиборства за владу вважаємо парламентські вибори в Станиславові (12-й міський виборчий округ), які відбулися 17 і 24 травня 1907 р. У першому турі за єдине посольське місце змагалися: від сіоністів – М.Брауде; від українців – Е.Фішлер і В.Янович; Е.Раух – єврей-поляк; чинний посол П.Ствертня; соціаліст М.Зайнфельд, а також лікар Ш.Бергоф та інженер Г.Шаль²². Ще напередодні виборів стало зрозуміло, що найбільша боротьба відбуватиметься між П.Ствертнею, Е.Раухом і М.Брауде. Як свідчать джерела, агітаційна кампанія останнього – лідера станиславівських сіоністів, кандидата від Центрального виборчого національно-єврейського комітету у Львові – відзначалася неабияким передвиборчим запалом. А що М.Брауде був автором програми “крайової роботи” сіоністської організації Малопольщі, яку ухвалив партійний з’їзд у Кракові 1905 р.²³, то його відома промова в місцевій поступовій синагозі ще 6 квітня 1907 р. мала політичний характер і свідчила про готовність сіоністів об’єднатися з українцями в боротьбі проти спільного ворога – польського націоналізму, репрезентованого ендеками²⁴. Контркандидати забили на сполох, коли за кандидатуру М.Брауде почали агітувати місцева молодь, професійна інтелігенція й купецтво, убачаючи в ньому єдиного кандидата від міста. Саме тому передвиборча кампанія 1907 р. у Станиславові мала напружений характер, оскільки опоненти не добирали засобів і слів, не гребували навіть взаємною дискримінацією і терором²⁵.

Свого кульмінаційного пункту передвиборча кампанія досягла в той час, коли сіоністи уклали угоду з українцями й прибічниками П.Ствертні на підтримку кандидатури М.Брауде проти Е.Рауха. Як згадував Л.Штрайт, “це було вперше, коли два євреї змагалися між собою під час виборів до законодавчого тіла – прикре попередження пізніших виборів у Станиславові”²⁶. Тоді ж місцевий орган Стронніцтва Народно-Демократичного “Kurjer Stanisławowski” почав остерігати євреїв, аби ті “підтримкою ворожої і такої, що провокує польську суспільність, кандидатури д-ра Брауде не гралися з вогнем, бо такий надмірний рух уперед може швидко на них помститися. Нехай євреї не порушують гармонії, яка дотепер між ними і християнами панувала, і нехай не форсують кандидата із стронніцтва, яке найворожіше налаштоване до поляків у краю”²⁷. Підсумки першого туру голосування (проголосували 3 866 із 4 395 осіб (1 852 християни й 2 543 євреї), або 89% виборців) показали, що найголовніші фігуранти виборчої кампанії отримали таку кількість голосів: М.Брауде – 1 204, П.Ствертня – 1 151, Е.Раух – 1 119²⁸. Отже, ураховуючи загалом незначний розрив між трьома кандидатами, на 24 травня 1907 р. призначили другий тур. Боротьба розгорнулася між М.Брауде, який уперше брав участь у виборах, і П.Ствертнею – дотепер дійсним послом рейхсрату. Тут соціалісти-євреї уклали угоду із сіоністами про підтримку М.Брауде в Станиславові ціною підтримки сіоністами кандидатури Г.Діаманда у Львові; українці, які в першому турі голосували за єврейського кандидата-

сіоніста, оголосили відозву до українських виборців, щоб ті голосували за М.Брауде. Проте в результаті голосування (свій голос віддало 3 918 виборців, або 90%) об'єднаний єврейсько-український кандидат отримав 1 853 голоси, а П.Ствертня – 1 976 (різницю становили зіпсовані та невизнані бюлетені), який і став послом до рейхсрату від Станиславова²⁹.

Як зазначали сучасники, завдяки участі М.Брауде у виборах, сіонізм трансформувався з “молодіжного” руху на велике політичне стронніцтво³⁰. Цей факт додав рейтингу М.Брауде – новообраному голові Центрального комітету сіоністської організації, який кандидував до Галицького крайового сейму 1908 р. у Бродях. Реалізуючи постулати “крайової політики” щодо етнічного бізнесу, політик заснував єврейський містянський банк “Unia Kredytowa”, яким управляли директор-сіоніст і службовці-сіоністи³¹. Не можна, однак, стверджувати, що місцеві асимілятори погодилися з підсумками згаданих виборів. Уже в червні 1907 р. вони заснували “Єврейське поступово-демократичне товариство”, яке у своїй діяльності керувалося “національно-польськими засадами”. Як повідомляла місцева преса, ініціатива такої політичної організації вийшла із середовища “тих поважних і розсудливих євреїв, які бажають собі жити в якнайкращій згоді з людністю польською”. А тому мета товариства визначалася як “проти діяльності місцевих сіоністів”³².

Як відомо, за всі 147 років правління Габсбургів євреї боролися за свої права: спершу – за громадянське рівноправ'я, а після конституції 1867 р. – за суспільне визнання. Не менш важливою була нова внутрігепрейська дискусія про орієнтацію на конфесію чи національність. Чернівецька газета “Нойє Ізраелітше Аліанц” від 7 грудня 1883 р. писала: “Вулицями Перемишля, Дрогобича, Станиславова, Бучача, Коломиї та інших міст шпацірує наша галицька молодь: короткі піджаки з білими комірцями, чоботи на високих підборах, зачіски з проділом, тоненькі рукавички, “Фрає пресе” – у правій руці, збірка творів Шіллера – у лівій, французька – забута, німецька – на вустах! Гірко бачити ось такого галицького ліберала, який “чистою” німецькою мовою звертається до свого супутника: “Leon, gehen wir doch euf der zukünftigen sejt, hir ist eine balotee und ich wangere lange hosen” (“Леоне, перейдемо на другий бік вулиці, бо тут болото і я забрудню довгі штани”. – *Пер.*). Гірко це не тільки бачити, але й чути! Ці ліберали переконані, ніби це Шіллер у своїх творах написав: “Підрізавши собі пейси і кафтан, відразу стаєш освіченим чоловіком, і не важливо, що ти не розумієш жодного слова по-німецьки, мої вірші ти можеш носити при собі завжди, бо не в мені і не в моїх творах, але в підрізаних пейсах і піджаках суть еси і культура, і прогрес”³³.

Просвітництво мало безпосередній вплив на релігійність місцевого єврейства, адже частина юдейської молоді, яка підпала під вплив А.Гілера, заснувала в Станиславові “Прогресистську синагогу” для “прогресивних юдеїв”. Але ось які були враження сучасників: “Автору цих рядків згадується його подорож з Берліна в Румунію, під час якої він, декілька днів перебуваючи у Станиславові, був запрошений як кандидат на посаду рабина прочитати проповідь у тамтешній головній синагозі освічених юдеїв. Я дуже зрадив з того, що маю можливість у Галичині відвідати модерну синагогу. Тільки ж яке розчарування чекало на мене! Вже при вході до цієї так званої синагоги красувався надпис наступного змісту: “Вхід до цього храму дозволяється тільки членам нашої спілки”. І мені на думку спало питання ... яким чином пани ліберали думають поширювати у Станиславові новий світогляд, якщо вони зачиняються у нехай, навіть і згідно з вимогами нового часу, облаштованому храмі?! І це було ще не все й далеко, не найгірше, що я там побачив. Уже сама поява цього “освіченого” панства в своєму молитовному будинку, їхнє поведіння під час служби, їхнє сидіння, а також сама молитва, одним словом – уся їхня поведінка там справляє враження, що знаходишся в приміщенні театру, чи, навіть, у шинку! Перед самим вітварем, на передній лаві, розвалившись сидів якийсь молодий франт з ціпком в одній і газетою – в іншій руці, і весь час тільки те й робив (про молитву не могло бути жодної мови), що, оголивши голову, постійно поправляв проділ своєї зачіски! Але хіба поява у синагозі з ціпком та газетою і перебування там з непокритою головою вважається ознака: освіченості? Таке вчинити, звичайно, “неосвічений” гебрей не наважиться. Адже він ніколи не дозволить собі з'явитися у синагозі з ціпком і газетою. Можливо, у себе вдома, але ніколи у синагозі, він не буде поправляти свою зачіску. Саме тому у Станиславові він і не називається “освіченим”, не читає Шіллера, обманюючи самого себе!”³⁴

В австрійський період рабинами в Станиславові були: Аріє Лейбіш бен Елізер Галеві Іш Горовіц (1784–1844), Гаон Авраам (1845–1887), Їцхак Леві (1888–1904), Аріє Лейбіш (1904–1909), Давид Галеві (1909–1934)³⁵. У цей час у місті процвітала і єврейська культура. Сьогодні знаємо про відомого поета Авраама Якова Беберінга (1818–1882), критика Шломо Франкеля (1816–1894), новеліста й журналіста Єхієля Мелера (1822–1893), Гілея Кахана (1827–1910), бібліографа Хаїма Давида Ліпа (1823–1900)³⁶.

Розвивалося і єврейське політичне та громадське життя Станиславова. Оскільки початком національно-єврейського руху стало заснування в 1883 р. львівського товариства “Мікра Кодеш” (з 1889 р. – “Ціон”), то 9 грудня 1885 р. тут відкрилася філія національного руху Маккабі, першим активістом якого був І.Мінц. У 1887 р. було утворене схоже товариство “Гайврит”. Через рік, у 1888 р., постало “Товариство ізраелітських святинь”, 1891 р. з’явилося товариство “Агудат Ахім”, що плеало ортодоксальний юдаїзм, а 1896 р. – соціал-демократичний робітничий союз “Брідерলেখайт”. 1897 р. д-р Е.Ф.Фішлер створив “Товариство підтримки колоністів у Ізраїлі”³⁷. У 1898 р. після другого сіоністського конгресу в Галичині виникли три партійно-політичні осередки: краківський, станиславівський і львівський. Вони активно боролися за депутатські місця в рейхсраті та місцевих органах влади, за єврейську національну фракцію у Віденському парламенті та Галицькому крайовому сеймі. Економічна криза 1900–1903 рр. сприяла активізації діяльності єврейських робітничих об’єднань, а 1 травня 1905 р. євреї-робітники Станиславова організували мітинг з політичними вимогами³⁸.

Продовжували євреї й своє домінування в міській господарці. Так, у середині XIX ст. із 56 крамниць тільки десять були в руках римо-католиків, а в 1880-х рр. крамниць християн налічувалося лише 14. Це дало привід місцевим полякам стверджувати, що “міська торгівля, з малими винятками, є в жидівських руках”, а тому “важко говорити про польське купецтво як групу містянства Станиславова”, оскільки з групи 1 885-и купців міста й повіту вже 1 000 припадала на євреїв-містян³⁹.

Згодом станом на 1913 р. у місті налічувалося 909 торговельних підприємств, зокрема, єврейських – 843 (92,7%), польських – 50 (5,5%) й українських – 16 (1,7%). Згідно з даними окружного суду, у самому місті та Станиславівській судовій окрузі працювало 255 приватних фірм, торговельних та акційних спілок: єврейських – 227 (89,0%), польських – 22 (8,6%), українських і німецьких – по 3 кожна (відповідно по 1,2%)⁴⁰. У страті ремісників теж переважали євреї – 781 особа (70,3%), за ними йшли поляки – 242 особи (21,3%); групу замикали українці – 85 осіб (7,6%) і німці – 2 особи (0,3%). Щоправда, серед учнів майстрів і челядників зростала кількість українців. Якщо з 28-ми учнів-столярів, які в січні–травні 1913 р. склали фаховий іспит, налічувалося 16 євреїв, восьмеро поляків і четверо українців, то в шевському ремеслі серед помічників було 40%, серед учнів – 60% українців, у той час як власне майстрів-українців було тільки 3%. А разом у ремісництві Станиславова, за підрахунками Л.Зьобровського, працювало 60% євреїв, 32% українців і 8% поляків⁴¹. Співвідношення етнічної належності й основних страт міської економіки демонструє табл. 1.

Таблиця 1

**Кількісний та етнічний склад приватних торговців, виробників
і власників нерухомості в Станиславові в 1913 р.**⁴²

<i>Національність приватних торговців і власників нерухомості</i>	<i>Купці</i>	<i>Ремісники</i>	<i>Власники нерухомого майна</i>
Українці	16 (1,7%)	85 (7,6%)	164 (7,2%)
Поляки	50 (5,5%)	242 (21,3%)	613 (27,8)

Продовж. табл. 1

Євреї	843 (92,7%)	781 (70,3)	1 303 (59,0%)
Німці	–	2 (0,3%)	–

Домінування євреїв у всіх сферах соціально-економічного життя Станиславова напередодні Першої світової війни суттєво хвилювало поляків, які із занепокоєнням писали: "... Напередодні світової війни польське містянство Станиславова опинилося перед сумним образом прірви. Польський містянський запал згасав порівняно з колишніми роками, коли польський шляхтич одягав мундир службовця намісництва чи люстратора повітової ради, тепер містянин-поляк дедалі частіше ходив "за шлагбаум" – на місце, яке століттями займало жидівське гетто – й уподібнювався до ролі поденного заробітчанина на єврейських підприємствах"⁴³.

Традиційний спосіб життя єврейства зруйнувала Перша світова війна, підсиливши в ньому як асиміляційні процеси, так і національні рухи. Єврейство почувалося вкрай розгубленим: у Галичині було розпочато загальний призов до австро-угорської армії, і поміж призваними було понад 300 офіцерів-євреїв. Утікачі їхали до Угорщини, Богемії, Моравії, Верхньої Австрії. На згарищах світової війни, у грудні 1917 р., у січні та лютому 1918 р. єврейські робітники Станиславова проводили демонстрації і мітинги з вимогами припинити війну, запровадити восьмигодинний робочий день, а також хліба робітникам і землі селянам, установа республіки, повної свободи українського й польського народів, культурно-національної автономії⁴⁴.

Перші враження про ставлення євреїв до новопроголошеної Західно-Української Народної Республіки знаходимо в оперативній інформації польського офіцера не раніше як 9 листопада 1918 р.: "...Жиди в своєму органі – "Жидівській народній газеті" – вороже налаштовані проти поляків, називають їх "кровними ворогами". Природньо вони тішаться симпатією і підтримкою українських влад, проте український селянин не відчуває до них жодної приязні. Усі оголошення з'являються чотирма мовами: українською, польською, жидівською і німецькою"⁴⁵. Такі події були наслідком того, що 2 листопада до будинку повітової УНРади з'явилася делегація євреїв-сіоністів, яка "побажала Раді "щастя Боже", заявила, що годиться з теперішнім станом, і просила злучити в особний легіон Жидів з війська й віддати його під її руку"⁴⁶. Щоправда, такої згоди українська влада не дала, оскільки в розпорядженні комісара міста було близько 2 000 вояків.

Згодом 25 грудня 1918 р. Єврейська Національна Рада Станиславова надіслала українському урядові листа про бажання євреїв організувати свою національно-культурну автономію, а 6 січня 1919 р. голова ЄНР міста К.Гальперн і Р.Йонас нанесли візит прем'єр-міністру ЗУНР Л.Бачинському. Незважаючи на те, що УНРада ще 19 жовтня 1918 р. проголосила декларацією рівність прав усіх національних меншин у західноукраїнській державі, євреї принципово дотримувалися нейтралітету в українсько-польському конфлікті 1918–1919 рр.⁴⁷

Обрання євреями тактики нейтралітету зумовлювалося й іншими чинниками. Зокрема, вони не хотіли протистояти ані українському, ані польському народам, а дотримання політики невтручання мало відвести від євреїв загрозу можливої помсти з боку переможців. Зрештою, для багатьох з них вирішальним виявився не стільки предмет політичного вибору (ЗУНР – Польща), скільки пріоритет життєвих інтересів: толерантне співжиття з іншими націями, налагодження мирного життя на попелищі Першої світової війни. Ці постулати відображені серед першочергових завдань в ухвалі ЄНР Станиславова⁴⁸. Щоправда, проголошення євреями нейтралітету не знайшло розуміння ані в української, ані в польської сторони. Серед частини польської громадськості й армії поширювалося припущення, що за тактикою невтручання в польсько-українську війну криється, принаймні, опосередкована підтримка євреями ЗУНР.

Оволодіння Львовом польськими військами призвело до встановлення в Східній Галичині українсько-польського двовладдя і зумовило потребу в координації діяльності ЄНР, які перебували на контрольованих УГА територіях. 18 грудня 1918 р. у Станиславові розпочав ро-

боту установчий з'їзд Єврейських Національних Рад тієї частини Східної Галичини, що контролювалася українськими військами. Участь у ньому брали близько 30 делегатів, які представляли 22 місцеві ЄНР. Визнавши Станиславів за місце тимчасового розташування новоствореної ЄНР, учасники форуму заявили про своє прагнення до національного самовизначення й ухвалили політичну платформу східногалицького єврейства: “У суперечці між поляками і українцями залишаємося, як і досі, на становищі повного нейтралітету”. 23 березня 1918 р. у Станиславові розпочало роботу пресове бюро при ЄНР. Органами останньої були “Дос кадіше ворт” (“Жидівське слово”) і “Міттелунген фунім Остгаліцієн націоналрат” (“Вісті Східногалицької національної ради”)⁴⁹.

Гнучка політика уряду ЗУНР у національному питанні спонукала окремі єврейські партії офіційно задекларувати зміну своєї позиції в польсько-українському протистоянні. Першою від позиції нейтралітету відмовилася партія “Поалей Ціон”. 21 березня 1919 р. під час дискусії навколо питання про політичну ситуацію в краї було ухвалено резолюцію, якою проголошено підтримку самостійної Української держави. Слідом за “Поалей Ціон” від уже усталеної тактики ЄНР відмовився “Загальноєврейський робітничий союз”. Наприкінці березня 1919 р. у заяві, проголошеній на з'їзді українського Селянсько-робітничого союзу, “Бунд” сповістив про зміну в ставленні до ЗУНР. Водночас змінила свою політичну позицію і ЄСДП: на крайовому з'їзді Української радикальної партії її представники заявили про співпрацю з українським урядом. Соціал-демократ С.Гольдельман згадував, що єврейські робітники брали участь у першотравневій демонстрації 1919 р. у Станиславові під гаслами “Хай живе соборна, вільна Українська Народна Республіка!”⁵⁰. Згаданий політик записав: “Для мене, звикшого до більшої байдужності Жидів до української справи на Великій Україні, було цілком щось нове і несподіване, хоч і надзвичайно приємне, коли я zobачив в робітничій ідальні нашої партії у Станиславові десятки вояків-Жидів місцевого гарнізону, що з'явилися на пасхальну вечерю. Ще більше було їх в ці дні свята у місті, відпущених з касарень і фронту до дому і родин”⁵¹.

Українська влада доклала чимало зусиль для того, щоб не допустити антиєврейських погромів чи агітації проти місцевих євреїв. Рескрипт Державного секретаріату ЗОУНР від 3 березня 1919 р. забороняв антиєврейську агітацію та передбачив покарання винних за неї. Відразу ж після антиєврейських ексцесів у Станиславові (березень 1919 р.) Державний секретаріат на засіданні 5 квітня ухвалив утворити “Єврейський децернат”, що мав стати на сторожі інтересів місцевих євреїв⁵². Визнавши Східногалицьку ЄНР найвищим органом влади євреїв у краю, уряд ЗУНР ухвалив проведення виборів її нового складу в Станиславові. Вибори відбулися 18 травня 1919 р. Тоді вперше було дозволено голосувати жінкам. Було обрано 50 представників, з яких шість жінок. Однак ця виборча кампанія була оцінена з українського боку як відхід євреїв від нейтралітету й визнання Української держави. Проте українсько-єврейська співпраця не встигла набрати чітких організаційних форм: у середині липня 1919 р. підрозділи УГА було витіснено зі Східної Галичини польськими військами. У місті розпочалася розправа над євреями, яких вважали українськими колаборантами⁵³.

Одночасно міжвоєнний період у житті станиславівських євреїв тільки підтвердив загальне правило, що їхня спільнота залишається найчисленнішою і найвпливовішою в міській господарці. На 1921 р. у Станиславові працювали 730 єврейських підприємств, 800 єврейських крамниць, 130 євреїв-адвокатів⁵⁴. Згідно із загальним переписом населення, у 1932 р. у Станиславові з населенням 60 256 осіб на поляків припадало 36%, на українців – 16%, на євреїв – 46%, на інших – 2%⁵⁵.

Стосовно ж міської нерухомості, то вона перебувала переважно у власності євреїв. Про це свідчить табл. 2.

Таблиця 2

Власники нерухомості в Станиславові в 1934 р.⁵⁶

Дільниця	Разом	Поляки	Українці	Євреї	Німці	Публічні будівлі
I	634 (100%)	79 (12,5%)	35 (5,5%)	479 (75,5%)	1 (0,2%)	40 (6,3%)
II	684 (100)	152 (22)	81 (12)	421 (61,6)	3 (0,4)	27 (4)
III	928 (100)	265 (28,6)	124 (13,4)	426 (46)	37 (4)	76 (8)
IV	708 (100)	308 (43,5)	94 (13)	224 (32)	25 (3,5)	57 (8)
V	1 170 (100)	585 (50)	296 (25)	236 (20)	25 (2)	28 (3)
VI	524 (100)	152 (29)	186 (35,5)	167 (32)	8 (1,5)	11 (2)
VII	76 (100)	27 (35)	22 (29)	24 (32)	— —	3 (4)
VIII	1 175 (100)	214 (18,2)	209 (17,8)	735 (62,6)	5 (0,4)	12 (1)
Середмістя	254 (100)	20 (8)	7 (3)	187 (73,6)	1 (0,4)	39 (15)
X	8 (100)	2 (25)	6 (75)	— —	— —	— —
XI	54 (100)	26 (48)	15 (28)	7 (13)	3 (5,5)	3 (5,5)
XII	328 (100)	125 (38)	45 (14)	29 (9)	119 (36)	10 (3)
XIII	810 (100)	395 (48,7)	211 (26)	111 (13,7)	70 (8,6)	23 (3)
XIV	118 (100)	62 (53)	25 (21)	21 (17)	9 (8)	1 (1)
XV	125 (100)	66 (52,8)	50 (40)	5 (4)	4 (3,2)	— —
XVI	93 (100)	52 (56)	36 (39)	1 (1)	4 (4)	— —

Подібною була ситуація в ремісництві. На 1934 р. із 1 067 ремісників 789 були євреями (74%)⁵⁷, у т. ч. кравцями й кравчинями (191), різниками (109), перукарями (76), шевцями (76), столярами (54), бляхарями (35) та ін.⁵⁸. З-поміж 1 565 торговельних фірм 1 383 були єврейськими (88,6%)⁵⁹, а з промислових закладів таких було 34 (71%) із прибутком у 7 млн злотих (84,8%)⁶⁰. У міжвоєнний період в Станиславові домінуючі позиції посідали 86 євреїв-адвокатів (79,6%), 53 євреї-лікарі (59%), 13 євреїв-інженерів (56,5%), а також 17 кваліфікованих євреїв-друкарів із чотирма євреями-учнями друкаря⁶¹. Тому, як зауважував Т.Квашневський, "... наплив євреїв в усі царини громадського життя в Станиславові є величезний. Проти того напливу мусить боронитися польська спільнота з усіх сил і переконання, що в Польщі, яка здобута польською кров'ю, господарями є тільки й виключно поляки"⁶².

У міжвоєнний період єврейська спільнота міста об'єднувалася довкола "Єврейського товариства народної і середньої школи", "Товариства поширення професійної освіти серед євреїв Східної Малої Польщі", "Товариства приятелів Єврейського університету в Єрусалимі", "Товариства есперантистів". Професійні єврейські організації представляли: "Спілка єврейсь-

ких ремісників”, реміснича організація “Яд Гарудзім”, “Товариство єврейських купців” і “Купецька конгрегація”. У місті працювали “Ліга єврейських лікарів” і “Ліга єврейських адвокатів”, які висували делегатів до лікарської та адвокатської палат у Львові. Активно діяли товариство “Єврейська асоціація колонізації”, яке у місті мало земельний маєток і гуральню, “Єврейське окружне товариство ветеранів”, “Спілка єврейських офіцерів запасу”, а єврейська інтелігенція збиралася в “Єврейському казино”⁶³.

Великим культурним здобутком євреїв у Станіславі був музично-драматичний театр ім. Гольдфадена, яким керував поет і письменник Г.Сафрін. Із часом його перейменували на “Драматичну студію ім. Гольдфадена”, і він став пересувним театром. У ньому працювала оперета, диригентами якої були Фальгерт і Л.Рубінг-Оравський, а режисером – Д.Демерер. В опереті грали: Л.Гляне, Л.Рубінгер, Б.Літман і Касвінер. Суфлером був Д.Штокгамер. Акторами театру були: М.Берг, Б.Мольдавер, М.Лебзелер, М.Бітман, І.Касвінер, Л.Брук, М.Кац і Г.Сафрін. У цьому театрі виступав прославлений актор А.Гранах, уродженець с. Вербівці на Городенківщині. Виступи останнього після 1932 р. високо піднесли значення театру для розвитку єврейської культури в Східній Малопольщі. Його діяльність дала Станіславу ім’я “Єврейський Веймар на кресах”⁶⁴.

Єврейська молодь належала до скаутської організації “Шомер Гатзаїр”. Діяла також організація “Менора”, яку заснував А.Бібрінг. Переважно єврейську молодь збирали політичні партії. Зокрема, до ідеологічних організацій єврейської молоді належала права мілітарна організація “Бетар”, а “Бунд” організував молодь у товариство “Майбутнє”. Молодь, яка перебувала під впливом ортодоксального “Агутат Израель”, працювала в організації “Товаг ва Агудаг”. “Тегалутц” була організацією піонерів землеробства в Ізраїлі. Євреї-студенти належали до соціалістичного об’єднання “Верітас” і до ряду корпорацій – “Категія”, “Бар Кохба”, “Маккабі”, “Гіскала”. Серед видів спорту станіславська єврейська молодь зосереджувалася перш за все на футболі. Видатними спортивними діячами були брати Касвінер і Зонтаг. Футбольний клуб “Гокоах” грав у класі “В”. Визначними гравцями клубу були: Касвінер, брати Прешер, Діамант і Фаєр. Існував футбольний клуб “Адміра”, що грав у класі “С” (керівник – Зарваніцер). Діяв також футбольний клуб “Маккабі”. Серед єврейської інтелігенції поширеним був теніс, у якому вирізнялися Фальк і Шмерхлер⁶⁵.

Для задоволення релігійних потреб у 1930-х рр. у місті діяло 49 синагог і єврейських будинків молитви. Рабинами в міжвоєнний період були М.Горовіц, Д.Горовіц, А.Небенцаль, Х.Г.Бертіш, громаду напередодні війни очолював М.Зайбальд⁶⁶.

У вересні 1939 р. – за першої радянської окупації – місцеві євреї скористалися усуненням польської інтелігенції і службовців із суспільно-політичної сфери, оголошенням адміністративно-господарського апарату. Щоправда, нова влада швидко заборонила діяльність єврейських партій, товариств і релігійних організацій, закрила хедери та єшиви, активістів єврейського руху депортувала. А внаслідок початку німецько-радянської війни й окупації німецькими військами регіону більшість станіславських євреїв не змогла евакуюватися⁶⁷.

З переходом міста 1 серпня 1941 р. у німецьку зону окупації почалося масове знищення євреїв Станіслава. Уже 3 серпня гестапо провело в місті акцію “очищення від євреїв” (нібито реєстрацію всієї єврейської інтелігенції) під назвою “Синій понеділок”. Делегації євреїв за спеціальностями повинні були бути представлені шефу гестапо: о 12 год – представники єврейської громади й рабини; о 14.00 – адвокати, о 16.00 – наукові працівники й учителі, о 18.00 – лікарі й фармацевти, о 21.00 – художники, актори, музиканти. Ні одна з делегацій, за винятком частини музикантів, які добровільно з’явилися в гестапо для “реєстрації”, не повернулася⁶⁸. Згідно з підрахунками Л.Соловки, усього за шість днів нацисти розстріляли 2 865 осіб (142 лікарі, 68 інженерів, 425 учителів, 9 художників, 7 письменників, 135 юристів, 180 представників єврейської громади й рабинів, 27 артистів і музикантів, 28 ветлікарів, 76 фармацевтів, 1 750 службовців)⁶⁹.

Наймасовіший розстріл євреїв, “Кривава неділя”, у Станіславі відбувся в неділю 12 жовтня 1941 р. (день єврейського нового року *Гошанна Раба*), під час якого на єврейському кладовищі розстріляли, за різними даними, від 6 до 12 тис. осіб⁷⁰. Систематичне знищення євреїв міста починається 31 березня 1942 р., коли, за різними відомостями, від 2 до 5 тис. осіб

було схоплено й вивезено в концтабір Белжець на території Польщі. Після цієї акції в гето залишалося 15 тис. осіб⁷¹.

З весни 1942 р. у місто почали щоденно привозити євреїв із периферії. Але тільки незначна їх кількість потрапляла в гето № 2, частину депортували в Белжець, а більшість розміщували в “таборах” (млині Рудольфа та фабриці Шузмана). 7 травня 1942 р. там розстріляли 600 євреїв, а в період із липня до жовтня щосуботи партіями по 500 чол. їх вивозили на розстріл на цвинтар. Частково євреїв знищували й у самому млині – розстрілювали біля стіни й тут же ховали. Такі акції мали місце 28 серпня, 4, 19, 26 вересня та 3 жовтня 1942 р.⁷²

24 серпня 1942 р. нацисти провели “театральну” акція помсти – за акт спротиву, що мав місце 24 липня 1942 р., коли євреїв побив поліцейсько-українська й облив його лице мідним купоросом. 1 200 осіб було розстріляно, спалено та живими кинуто в ями в центрі гето – на площі Вандлера й вулиці Бельведерській⁷³. Остання масова акція в гето відбулася на площі Вандлера 12 вересня 1942 р. (день єврейського нового року), під час якої було вбито приблизно 2 тисячі осіб, майже 5 тисяч – вивезено в Белжець⁷⁴. Днем офіційної ліквідації гето стало 23 лютого 1943 р., коли поліція розстріляла всіх колишніх членів юденрату, службовців єврейської поліції та його останніх мешканців. Після цього Станіслав оголосили *юденфрай* і по місту були розклеєні оголошення про те, що “Станіслав очищений від євреїв”⁷⁵.

Жертвами Голокосту стали рабин Горовіц, професор Розенбаум, єврейські письменники: Берловець, Н.Штокгамер, С.Ріхтер, Ф.Бертіш, Е.Л.Табак, дитяча поетеса М.Зільберман, поет А.Д.Вербнер, поет і публіцист Я.М.Гофман, історик і автор праці про караїмів Галича Р.Фан, поет Б.Горовіц, адвокат Кляйн, гінеколог Коган, кардіолог Фогель, окуліст Гіршгаут, лікарі Віттельс, Штерн, Візенталь, Рейперт, Тадей, Ордовер, Форепер, Штамер, Обергарт та ін.⁷⁶. У підпільній боротьбі в єврейському партизанському загоні в лісах поблизу Станіслава загинули брати Меніси, Р.Штрайт, Домбергерова, Гашер, А.Люфт з донечкою і її двоє братів, Г.Лібляйн, Гошовський, Т.Штайн, М.Пергер, родина Ляйбів, Й.Фріш, Шраєр, Шапіро, Фінгерер, Гай, П.Фрідман, П.Фрішнер із сестрою, Набенцалівна, Ліхтман, Фляшер, С.Іго, Шварц, У.Вальдман, Л.Геблер⁷⁷.

За підрахунками О.Круглова, через Станіслав пройшло 49 тисяч євреїв, з них більше 40 тисяч загинули в місті⁷⁸. В акті огляду єврейського кладовища від 29 листопада 1944 р. указано, що тут виявлено 458 могил, із них 32 групові, повністю заповнені трупами й попелом. За документами “Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів” (НДК), на кладовищі загинуло приблизно 100 тисяч осіб. Однак кількість загиблих у Станіславі, за різними підрахунками, становить від 40 до 127 тисяч⁷⁹.

Катастрофа євреїв Станіслава в роки Другої світової війни призвела до фактичного зникнення єврейської спільноти. У серпні-вересні 1944 р. у комітетах НДК було зареєстровано 150, а за відомостями міської інспектури ЦСУ станом на 1 листопада 1944 р., у місті проживало 228 євреїв. Згідно з даними першого післявоєнного перепису населення 1959 р., їх кількість у місті складала 2 100 осіб⁸⁰, а за переписом 2001 р. в Івано-Франківську проживало 254 євреї⁸¹.

1. Возняк Т. Феномен галицького штетла / Тарас Возняк // Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ “І”, 2010. – С. 3–7; Монолатій І. “Інші свої”. Жидівський сегмент нашої історії / Іван Монолатій // Штрайт Л. Станіславські синагоги ; [пер. з пол. Т. Прохаська ; передм. І. Монолатія]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – С. 3–10.
2. Монолатій І. Жидівський світ Станіславова / Іван Монолатій // І: Незалежний культурологічний часопис. – Ч. 55 : Франко/Станіславів. – Львів : НКЖ “І”, 2009. – С. 92, 93; Його ж. Гебреї у Станіславові: чотири століття юдео-християнської амбівалентності / Іван Монолатій // Галицька брама. – 2009. – № 1–3 (169–171). – Січень-березень : Станіславів – Івано-Франківськ. – Львів : Громадська організація “Інститут Львова” ; Вид-во “Центр Європи”, 2009. – С. 39, 40.
3. Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ “І”, 2010. – С. 46–47.
4. Там само. – С. 47.
5. Pamiętki miasta Stanisławowa. Zebrał X. Sadok Barącz. Nakładem Konwentu WW. oo. Dominikanów w Podkamieniu. – Lwów : W drukarni Zakładu Narod. im. Ossolińskich, 1858. – S. 16–17.

6. Возняк Т. Станіславів / Тарас Возняк // *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. – Ч. 48 : Гебрейський усе-світ Галичини. – Львів : НКЖ “Ї”, 2007. – С. 186.
7. Там само. – С. 187.
8. Хованець Ч. Вірмени у Станіславові в XVII–XVIII століттях / Чеслав Хованець ; [пер. з пол. Т. Прохаська ; передм. І. Монолатія]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – С. 31.
9. Pamiątki miasta Stanisławowa. Zebrał X. Sadok Barącz. Nakładem Konwentu WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu. – Lwów : W drukarni Zakładu Narod. im. Ossolińskich, 1858. – S. 105–106.
10. Возняк Т. Станіславів / Тарас Возняк // *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. – Ч. 48 : Гебрейський усе-світ Галичини. – Львів : НКЖ “Ї”, 2007. – С. 187–188; Монолатій І. Гебреї у Станіславові : чотири століття юдео-християнської амбівалентності / Іван Монолатій // *Галицька брама*. – 2009. – № 1–3 (169–171). – Січень-березень : Станіславів – Івано-Франківськ. – Львів : Громадська організація “Інститут Львова” ; Вид-во “Центр Європи”, 2009. – С. 41.
11. Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ “Ї”, 2010. – С. 50.
12. Streit L. Dzieje wielkiej miejskiej synagogi w Stanisławowie / Leon Streit. – Nakładem Zarządu wielkiej miejskiej synagogi w Stanisławowie, MCMXXXVI. – S. 17, 18; Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : монографія / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – С. 455–456.
13. Streit L. Dzieje wielkiej miejskiej synagogi w Stanisławowie / Leon Streit. – Nakładem Zarządu wielkiej miejskiej synagogi w Stanisławowie, MCMXXXVI. – S. 18, 21.
14. Штрайт Л. Станіславівські синагоги / Леон Штрайт ; [пер. з пол. Т. Прохаська ; передм. І. Монолатія]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – С. 18–24.
15. Возняк Т. Станіславів / Тарас Возняк // *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. – Ч. 48 : Гебрейський усе-світ Галичини. – Львів : НКЖ “Ї”, 2007. – С. 189–190.
16. Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ “Ї”, 2010. – С. 53.
17. Kutrzeba S. Sprawa żydowska w Polsce. Szkic historyczny / S. Kutrzeba. – Lwów, 1918. – S. 67; Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : монографія / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – С. 384.
18. Куцмани Б. Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772–1918) / Бёрис Куцмани // Материалы IX ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Ч. 1. – М. : Сефэр, 2002. – С. 179; Монолатій І. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – нач. XX вв.) / Иван Монолатий // Материалы VIII ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Ч. 1. – М. : Сефэр, 2001. – С. 58–59.
19. Возняк Т. Станіславів / Тарас Возняк // *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. – Ч. 48 : Гебрейський усе-світ Галичини. – Львів : НКЖ “Ї”, 2007. – С. 193–194.
20. Streit L. Dzieje synagogi postępowej w Stanisławowie / Leon Streit. – Stanisławów : Nakładem zarządu synagogi postępowej, 1939. – S. 3.
21. Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ “Ї”, 2010. – С. 58.
22. Streit L. Dzieje synagogi postępowej w Stanisławowie / Leon Streit. – Stanisławów : Nakładem zarządu synagogi postępowej, 1939. – S. 67–68.
23. Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna / [red. I. Schipper, A. Tartakower, A. Haftka]. – Warszawa, 1932–1934. – Т. II. – S. 396–399.
24. Narodowa demokracja o karności narodowej // *Kurjer Stanisławowski*. – 1911. – 11 czerwca. – S. 1.
25. Wybory do parlamentu w r. 1907 // *Kurjer Stanisławowski*. – 1911. – 23 kwietnia. – S. 1; Demagogia syjonistyczna // *Kurjer Stanisławowski*. – 1907. – № 1129; Krajowa organizacja żydowska // *Kurjer Stanisławowski*. – 1907. – № 1112.
26. Streit L. Dzieje synagogi postępowej w Stanisławowie / Leon Streit. – Stanisławów : Nakładem zarządu synagogi postępowej, 1939. – S. 69, 76.
27. Там само. – S. 69.
28. Там само. – S. 70.
29. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : монографія / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – С. 405.
30. Dubanowicz E. Stanowisko ludności żydowskiej w Galicji wobec wyborów do parlamentu wiedeńskiego w r. 1907 / Edward Dubanowicz. – Lwów, 1907. – S. 20–21.
31. Streit L. Dzieje synagogi postępowej w Stanisławowie / Leon Streit. – Stanisławów : Nakładem zarządu synagogi postępowej, 1939. – S. 71.
32. Там само. – S. 67, odsyłacz 4.

33. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст. : зб. док. та матеріалів / [упоряд. О. Добржанський та ін.]. – Чернівці : Наші книги, 2007. – С. 183–185, док. № 36.
34. Там само.
35. Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ “Ї”, 2010. – С. 58.
36. Там само.
37. Там само. – С. 59.
38. Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів / Іван Монолатій // Нариси з історії та культури євреїв України / [упоряд. Л. Фінберг, В. Любченко]. – К. : Дух і Літера, 2005. – С. 111.
39. Zeliński J. Z przeszłości dziejowej mieszczaństwa polskiego w Stanisławowie 1662–1870 / Józef Zeliński // Księga pamiątkowa mieszczaństwa polskiego w Stanisławowie 1868–1934 / [pod red. Dr. Józefa Zelińskiego]. – Stanisławów : Nakładem Zjednoczenia mieszczan polskich w Stanisławowie ; Druk St. Chowaniec, drukarnia i litografija w Stanisławowie, 1935. – S. 8–9.
40. Ziobrowski L. Mieszczaństwo polskie Stanisławowa w r. 1913 (Jego siła gospodarcza i znaczenie kulturalne) / Leon Ziobrowski // Księga pamiątkowa mieszczaństwa polskiego w Stanisławowie 1868–1934 / [pod red. Dr. Józefa Zelińskiego]. – Stanisławów, 1935. – S. 30.
41. Там само. – С. 31–32.
42. Таблицю укладено й підраховано за: Ziobrowski L. Mieszczaństwo polskie Stanisławowa w r. 1913 (Jego siła gospodarcza i znaczenie kulturalne) / Leon Ziobrowski // Księga pamiątkowa mieszczaństwa polskiego w Stanisławowie 1868–1934 / [pod red. Dr. Józefa Zelińskiego]. – Stanisławów, 1935. – S. 30–33.
43. Там само. – С. 34.
44. Монолатій І. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу : монографія / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – С. 60.
45. Станиславів у часи Західно-Української Народної Республіки : документальні свідчення, спогади, оголошення, накази революційної доби / [упоряд. І. Монолатій]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – С. 19.
46. Там само. – С. 26.
47. Гон М. Євреї і Західноукраїнська Народна Республіка [Електронний ресурс] / Максим Гон. – Режим доступу : // <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/hon.htm>.
48. Там само.
49. Там само.
50. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну : матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції / Соломон Гольдельман. – Відень : Жидівське вид-во “Гаймон” на Україні, 1921. – С. 39.
51. Там само. – С. 28.
52. Гон М. Євреї і Західноукраїнська Народна Республіка [Електронний ресурс] / Максим Гон. – Режим доступу : // <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/hon.htm>.
53. Там само.
54. Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ “Ї”, 2010. – С. 59–60.
55. Kwaśniewski T. Mieszaństwo polskie w chwili obecnej (Jego liczebność i siła gospodarcza) / Tadeusz Kwaśniewski // Księga pamiątkowa mieszczaństwa polskiego w Stanisławowie 1868–1934 / [pod red. Dr. Józefa Zelińskiego]. – Stanisławów : Nakładem Zjednoczenia mieszczan polskich w Stanisławowie ; Druk St. Chowaniec, drukarnia i litografija w Stanisławowie, 1935. – S. 45.
56. Таблицю укладено за: Там само. – С. 47–49.
57. Там само. – С. 51.
58. Там само. – С. 53.
59. Там само. – С. 56–57.
60. Там само. – С. 60–61.
61. Там само. – С. 61–63.
62. Там само. – С. 63.
63. Баранський К. Станиславів до і після 1919 року / Каміль Баранський ; [пер. з пол. Т. Прохаська ; передм. І. Монолатія]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – С. 67–68.
64. Там само. – С. 68.
65. Там само. – С. 71–72.
66. Соловка Л. М. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни / Л. М. Соловка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIV. – С. 36.
67. Там само.

68. Климишин М. “Станиславівський процес”. (На основі матеріалів, поданих Іваном Р. Костюком) / М. Климишин // Альманах Станиславівської землі. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1985. – Т. 2. – С. 338–340.
69. Соловка Л. М. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни / Л. М. Соловка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIV. – С. 38.
70. Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Омер Бартов ; пер. з англ. С. Коломійця. – К. : Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – С. 110; Фоєрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.) / Юліуш Фоєрман / пер. з пол. Б. Арсена; [передм. І. Монолатія]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – С. 15–19.
71. Фоєрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.) / Юліуш Фоєрман ; [пер. з пол. Б. Арсена; передм. І. Монолатія]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – С. 27, 30.
72. Там само. – С. 31–33.
73. Там само. – С. 35–37.
74. Там само. – С. 39.
75. Там само. – С. 48; Соловка Л. М. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни / Л. М. Соловка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIV. – С. 40.
76. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини и Закарпаття в 1933–1945 годах / Яков Хонигсман. – Львов, 1998. – С. 344–345.
77. Баранський К. Станиславів до і після 1919 року / Каміль Баранський ; [пер. з пол. Т. Прохаська; передм. І. Монолатія]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – С. 96.
78. Круглов А. И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. : энциклопедический справочник / А. И. Круглов. – Х., 2001. – С. 132–134.
79. Соловка Л. М. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни / Л. М. Соловка // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XIV. – С. 41.
80. Там само. – С. 42.
81. Головатий М. Єврейська громада / М. Головатий, Р. Діда // Івано-Франківськ : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. Г. Карась та ін.]. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2010. – С. 167.

The article described the political, socio-economic and cultural situation of the Jewish community of Stanislaviv during the middle XVII – middle of the XXth centuries. Defined localization of the Jewish community, its social structure, defines the features of ethnic businesses Jews and inter-ethnic competition. The processes of institutionalization of parties' representation of Jewry, its political consciousness. Investigates the crash of Jews) during World War II.

Key words: Jews, city, ethnic business, Zionism, the Holocaust, Stanyslaviv, Stanislav.